

Kvinnors liv och arbete i Lusakas kåkstäder

*I början av seklet rekryterades männen
i Zambia till gruvarbete medan kvinnorna stannade kvar
på landsbygden. De var inte välkomna i städerna och möjligheten att
få lönearbete där är fortfarande liten. Trots formell jäm-
ställdhet hindras kvinnorna i praktiken av ett
patriarkalt system med en effektivt
genomförd arbetsdelning.*

Idén till denna artikel fick jag våren 1982, då jag hörde Heidi Hartmann föreläsa på *Forum för kvinnliga forskare* i Lund. Hon definierade *patriarkatet* som ett system av hierarkiska sociala relationer, som har en materiell bas i att männen kan kontrollera och tillgodogöra sig kvinnors arbete, och inom vilket männen utvecklar en solidaritet mellan sig. Kvinnor uteslås från kontrollen över viktiga resurser, exempelvis genom att männen får familjelöner och att kvinnor uteslås från lönearbete av vissa slag. Andra hörnstenar i det västerländska patriarkatet, menade Hartmann, är den monogama kärnfamiljen och kvinnornas ansvar för barnen (Hartmann 1981).

Min egen forskning har handlat om bostadssituationen i bland annat Zambias huvudstad Lusaka. Ungefär halva befolkningen bor i kåkstäder som utan myndigheternas planering vuxit upp kring staden. Under sjuttioalet legaliserades bebyggelsen och försågs med vatten och vägar. Det var mot bakgrund av mina kontakter med de fattiga och utbildade kvinnorna i dessa kåkstäder som jag började fundera över Hartmanns beskrivning av patriarkatets utveckling. Jag har sedan 1968 genomfört kortare fältstudier ungefär vart fjärde år. Jag har intervjuat kvinnor (fast mest män) om deras boendesituation och försörjningsmöjligheter. I denna artikel tolkar jag intryck från såväl dessa intervjuer som från andra samtal i Lusaka. Jag använder mig

också i stor utsträckning av andra forskares material och gör vissa jämförelser med andra afrikanska länder.

Hartmanns definition av patriarkatet har en mycket generell karaktär och passar väl in på det zambiska så som jag har upplevt det, men samtidigt finns stora olikheter. Hartmann vill synliggöra patriarkatets materiella bas genom att koncentrera sig på arbetsdelningen och beskriva hur den vuxit fram i de avancerade kapitalistiska länderna. Vad betyder då sådana skillnader som att även många män i Zambia är uteslängda från lönearbete? Att männen här aldrig fått familjelöner? Att kärnfamiljen inte nödvändigtvis måste vara monogram? Med kapitalismens utbredning och dominans pågår en mycket snabb process för de zambiska kvinnorna mot nya former för deras underordnande. Tillvägagångssätten för män att kontrollera och tillgodogöra sig kvinnors arbete kan vara annorlunda än det västerländska, de fordrar delvis andra analysredskap för att förstås, och de kommer att föda ett motstånd som får andra former. I denna artikel vill jag belysa sådana frågor genom att kortfattat berätta om kvinnors arbete i Lusaka.

Urbanisering för män

I början av 1900-talet inledde sydafrikanska bolag exploateringen av de rika malmfyndigheterna i nuvarande Zambia. Till

gruvorna behövdes arbetskraft, men arbetskraft var också en bristvara inom det afrikanska jordbruket och bolagen hade vissa svårigheter att rekrytera män på ett- eller tvååriga kontrakt. Införandet av 'hyddskatt' var en metod för att underlätta rekryteringen. Den skulle betalas med pengar, kontanter som endast kunde fås genom arbete vid gruvorna. Uppköpare förbjöds att köpa jordbruksprodukter från afrikanska jordbrukare, som därigenom skulle kunna undgå gruvarbetet och dessutom konkurrera med vita nybyggare. Ett i längden mer effektivt medel för att få arbetskraft till gruvorna var kanske lockbete: industritillverkade jordbruksredskap och konsumtionsvaror. Männen vandrade till gruvorna och kom hem efter två år med en såg, några stearinljus, ett tyg och liknande åtråvärda varor. Det utvecklades en migration i stor skala. En man var inte att räkna som vuxen förrän han varit en period i gruvorna. Senare kunde det bli flera perioder. Under tiden skötte kvinnorna jordbruket, som visserligen utarmades i brist på arbetskraft, men som ändå hela tiden var basen för familjens existens.

När den nuvarande huvudstaden Lusaka planerades under 1930-talet räknade planerarna fortfarande inte med någon bofast afrikansk befolkning. Behovet av arbetskraft var tänkt att lösas med migrantarbetare. Männen skulle återvända till sin by, och för att så skulle ske försökte de koloniala myndigheterna med hjälp av de traditionella ledarna i byarna hålla kvinnorna kvar i jordbruket. Kvinnor blev tvungna att begära särskilt tillstånd för att få lämna sin by (Simons 1976). Någon effektiv tillämpning av denna lag kom aldrig till stånd och kvinnornas andel i städerna ökade. Men det faktum att de gjorde något olagligt förstärkte uppfattningen att de kvinnor som kom till städerna var att betrakta som lösaktiga kvinnor. Det innebar också att inga möjligheter till legalt lönearbete öppnades för dem.

Migrantarbete var för gruvägarna, som behövde mycket utbildad arbetskraft, ett utmärkt system, men allt eftersom tekniken utvecklades kom frågan upp om inte en

'stabilisering' av arbetskraften var att föredra (Heisler 1970). Den debatt som följde mellan kolonialadministration och företagare för olika delar av industrin är mycket intressant, ty den visar tydligt att lönen inte sattes utifrån arbetsinsatsens värde utan utifrån kostnaderna för arbetskraftens reproduktion. Det skulle bli för dyrt att ge löner som skulle kunna försörja en hel familj, menade en del. Andra erkände att lönerna måste höjas, och att det var enda sättet när man behövde yrkeskunniga arbetare. Administrationen uttalar omsorg om det traditionella samhället, och bakom anar man oro för sociala problem i staden och kanske effektivare politisk organisation. Utvecklingen gick i alla fall åt det hållet och det utbildades en arbetarklass, som visserligen behöll kontakterna med landsbygden, men som ändå levde permanent i staden. Men endast en liten grupp yrkesskickliga arbetare fick någonsin en lön som skulle kunna försörja en familj.

Den patriarkala kolonialismen

I det kulturella arv som kolonialismen i Zambia lämnat efter sig ingår en massiv diskriminering av kvinnorna. Städerna byggdes för manlig arbetskraft. De nya institutionerna var manliga: armé, polis, tjänstemannakår och fackföreningar. Missionsskolorna runt om i landet tog även kvinnliga elever, men de utbildades aldrig för yrkeslivet utan i ämnen viktiga för skötsel av hem och barn.

I de koloniala städerna fick kvinnorna endast bo som gifta. Passlagar, motsvarande de som ännu gäller i Sydafrika, begränsade rörelsefriheten. Inga lönearbeten erbjöds till kvinnorna, inte ens som tjänare eller hembiträden i den koloniala överklassens hem. Tjänarna var manliga och bodde med sina familjer i små hus längst bak på villatomterna.

I Zambias städer skapades alltså en arbetsmarknad, där kvinnorna var helt och hållet utestängda. Bakgrunden är som jag skisserat arbetarklassens framväxt ur migrantsystemet, men det är också under inverkan av en extremt patriarkal kolonial-

administration. Administratörerna var på alla nivåer män. 1919 hade i England antagits en lag, som helt diskvalificerade kvinnor för tjänster i kolonierna (Rogers 1980). De medföljande var även efter europeiska förhållanden i ovanligt stor utsträckning beroende av sina män, uppräckta som de var ur sin egen miljö och sina egna möjligheter för att följa sin man på hans uppdrag. Fortfarande finns biståndsexperternas hustrur som kulturella förebilder i det zambiska samhället.

Lönearbete och 'informell sektor'

När Zambia blev självständigt 1964 upphävdes alla restriktioner mot individens rörelsefrihet. Huvudstaden Lusaka växte med 10–15% om året från 125 000 invånare vid självständigheten till över 400 000 tio år senare. Märkligt nog ökade under de åren männens lönearbetstillfällen i nästan samma takt. Trots ett formellt likaberättigande för kvinnor öppnades inte många tillfällen för lönearbete. För utbildade kvinnor fanns knappast några möjligheter. Till och med arbetena som tjänare inom den framväxande elitens hushåll var i stort sett förbehållna männen.

Nyckeln till framgång i det nyss självständiga Zambia var utbildning. Det har uppskattats att knappt 1 000 zambier hade avgångsbetyg från 'secondary school' vid tiden för självständigheten. Av dessa uppges 77 stycken vara kvinnor (Hansen 1979). Men andelen flickor som gick ut skolan ökade och de sökte sig framför allt till yrkesutbildning i vård- eller kontorsarbete. 1969 var ungefär var tionde löneanställd i Lusaka en kvinna.

Jag har ett bristfälligt underlag för att i siffror beskriva kvinnors situation på arbetsmarknaden i Lusaka. Många uppgifter verkar också vara motstridiga. 1969 visade en beräkning att nästan hälften av alla kvinnor var ekonomiskt aktiva och hade en egen inkomst (Fluitman 1974), medan en uppskattning från 1970 uppger att 15% av kvinnorna arbetade (Hansen 1979). Troligen ligger skillnaden i hur oregelbundet

arbete och små inkomster inom den sk informella sektorn är räknade.

Den informella sektorn är ett diffust begrepp, som i klump används för alla de tillfälliga småjobb som kan finnas – hantverkare, marknadsförsäljare och andra sk självanställda, samt även mindre företag som verkar vid sidan av de regler som annars gäller för arbetsmarknaden. I Lusaka liksom i de flesta städer i tredje världen försörjer denna sektor en stor del av befolkningen. Ungefär vart fjärde hushåll i Lusaka under sjuttioalet klarade sig utan att ha någon medlem i reguljärt lönearbete. För de utbildade kvinnorna är arbete inom denna sektor ända möjligheten att få en inkomst. Men när det gäller hantverk och enkel varuproduktion inom den informella sektorn tycks kvinnorna vara ännu mer effektivt utestängda än när det gäller lönearbete. Hopper (1981) studerade möbelsnickare, skräddare, plåtslagare, mekaniker och reparatörer i Lusaka och fann inte en enda kvinna. Den uppdelning av sysslor som definierade de kvinnliga och manliga sfärerna inom jordbrukssamhället förs över till staden och förstärks. Den enda tillverkning kvinnorna i någon större utsträckning bedriver för försäljning är ölbryggning. Kvinnorna är hänvisade till varucirkulationen och där främst till handeln med grönsaker.

Den utbildade yrkeskvinnan

Andelen kvinnor har ökat efter självständigheten både inom grundutbildning och högre utbildning. År 1971 var 18% av studenterna i det fem år gamla universitetet kvinnor (Horm 1976). Men de flesta kvinnorna på arbetsmarknaden har en lägre utbildning och jobbar på kontor, sjukhus eller som lärare. Dessa kvinnor har nått sitt mål och lyckats i hård konkurrens. Även ekonomiskt kan de känna sig framgångsrika, om de jämför sig med släkt och vänner. Lönerna, även inom detta lägre mellanskikt, ligger högre än vad många män inom den informella sektorn vågar drömma om, men för de som kostar på sig elitens nöjen och konsumtionsvaror räcker den natur-

ligtvis inte långt. Ilsa Schuster (1976) beskriver dessa yrkeskvinnors liv som fyllt av motsägelser. Christine Obbo (1980) ger en liknande bild från Uganda och i skönlitterär form låter Nguwi wa Thiong'o (1982) en kontorsflicka från Nairobi genomskåda sin situation och ta upp kampen mot kvinnoförtrycket.

I den nationella retoriken uppmanas kvinnorna till att utbilda sig och bidra till ländernas utveckling och uppbyggnad. Men samtidigt utsätts yrkeskvinnorna för kampanjer som tyder på att männen uppfattar dem som ett hot och är rädda för deras konkurrens. De görs till syndabockar för moraliskt förfall och allt elände. Utan att själva uppfatta den nästan skrattretande dubbelmoralen bedriver män i kostym och slips eller militär uniform kampanjer mot västerländska kläder på kvinnor. Yrkeskvinnornas rörelsefrihet börjar kringskäras genom att de i många miljöer uppfattas som prostituerade om de är utan

manligt sällskap. De får räkna med att bli antastade och de kan till och med bli arresterade och dömda.

Yrkeskvinnorna uppfattas som ett hot av sina manliga kollegers oftast utbildade hustrur. Många yrkeskvinnor utvecklar enligt Schuster en tuffhet. De lär sig så småningom att manipulera med hjälp av sin sexualitet. Möjligheterna att få arbete och sedan att behålla det beror i stor utsträckning på goda kontakter med manliga chefer och de utsätts ofta för sexuella närmanden och utpressningsförsök. Av Schusters intervjuer framgår ändå att dessa kvinnor vill se sin situation som tillfällig. Hela tiden hoppas de på att hitta den 'rätte'. De investerar sin inkomst i att klä sig och kunna röra sig i miljöer där de har chans att träffa den rike drömmannen. Och om de träffade honom var de helt inställda på att försöka tjäna honom underdånigt och på att ge upp sin yrkeskarriär.

Samtidigt framgår det både av Schusters

Tre systrar med barn har bildat ett hushåll. Foto Ann Schlyter.

och Obbos studier, att kvinnorna är mycket medvetna om betydelsen av sitt ekonomiska oberoende. Drömmännen kom säljan i verkligheten, men barnen kom och kvinnorna fick organisera egna hushåll om de inte ville lämna barnen till släkt i byar eller kåkstäder. I Lusaka intervjuade jag 1977 en banktjänsteman, som nyss fött sitt tredje barn. I anslutning till förlossningen fick hon två månaders betald ledighet. Trots de fördelar hon hade i att bo i anslutning till sin familj i en kåkstad hade hon för avsikt att flytta till ett nybyggt område med tjänstebostäder för bankanställda. Hon räknade med att få ta med sig ett par tre yngre systrar eller systerdöttrar för att hjälpa henne med barn och hushåll. Utbildade kvinnor kan fortsätta sitt arbete trots barn i kraft av sin minoritet. De har alltid kvinnliga släktingar som kan hjälpa dem.

Kvinnor i industriarbete

I det allmänna medvetandet finns inga kvinnliga industriarbetare i Zambia, men det framgår av en undersökning från 1981 (Hopper), att det faktiskt finns ett par hundra kvinnliga arbetare i konfektionsindustrin. Denna ägdes förr helt av den asiatiska folkgruppen, men 1981 fanns det ett mindre antal ateljéer med zambiska ägare. I de asiatiska fabriken anställdes få kvinnor och på frågan varför, sades det att kvinnor var otillförlitliga och stannade bara en kort period. De kunde bli gravida och förorsaka bråk genom svartsjuka män och fästmän. Dessutom hade man inga separata toaletter. I de zambiskt ägda fabriken var andelen kvinnor större, men även där menade man att kvinnor stannade för kort tid. Det fanns några ateljéer med kvinnliga ägare. Dessa ville gärna ge unga flickor en chans. De kvinnliga fabriksägarna var gifta med rika zambier och hade startat verksamheten med mannens kapital och med hans borgen för lån. Deras ateljéer var små och sydde exklusiva modeller avsedda för den zambiska eliten.

De små exklusiva ateljéerna kan knappast ses som början till större 'kvinnoindustri'. Det finns inget som tyder på att det

internationella kapitalet kommer att utnyttja billig kvinnoarbetskraft i Zambia på samma sätt som i många andra länder.

Småhandel

Under femtiotalet dominerades all småhandel i Lusaka av männen, men kvinnorna tog successivt över frukt- och grönsakshandeln. Annan handel såväl på marknaderna som i småbutikerna fortsatte att domineras av män. Ute i kåkstäderna är det tätt mellan småbutikerna. Bakom disken står ofta en kvinna, men hon är där som 'obetald familjearbetare'. Butiken är hennes mans.

Männen har nästan alltid fått sitt startkapital genom att de sparar under perioder av lönearbete. Genom att kvinnorna är utestängda från lönearbetet har de inte samma möjlighet. Kvinnorna som kom till staden från odlingarna på landet kunde knappast få ett överskott som räckte till mer än att flytta. Ingen kommer till staden med pengarna från försåld jord inknutna i kjoityget.

Detaljhandeln i kåkstäderna brukar räknas till den informella sektorn, men den är i verkligheten väl reglerad med licenser. Många kvinnor bedriver mer eller mindre regelbundet handel utan licens, trots att det är olagligt. De tvekar inför att skaffa sig en licens som kostar pengar, som skall förnyas varje år, och som innebär att de måste åka in till staden, ha att göra med myndighetspersoner och kanske avslöja sin bristande läskunnighet.

För en kvinna som måste försörja sig och sina barn är marknadshandeln en av de få sysselsättningar hon kan ägna sig åt. Hon får för en mycket låg inkomst arbeta från tidig morgon till sena kvällen (Todd & Mulenga 1978). Hon har ofta med sig sina barn till marknaden.

Gifta kvinnor som vill ha en inkomst kan inte kombinera de krav männen ställer på dem med arbete på marknaden. Många kvinnor driver av och till försäljning framför dörren där de bor. Längs en stor väg i en kåkstad i Lusaka observerade jag 1977 att vart fjärde hushåll någon gång under en

vecka utbjöd varor till försäljning (Schlyter & Schlyter 1980). Hansen (1975) fann också att nästan var fjärde gift kvinna i en annan kåkstad bedrev någon form av handel.

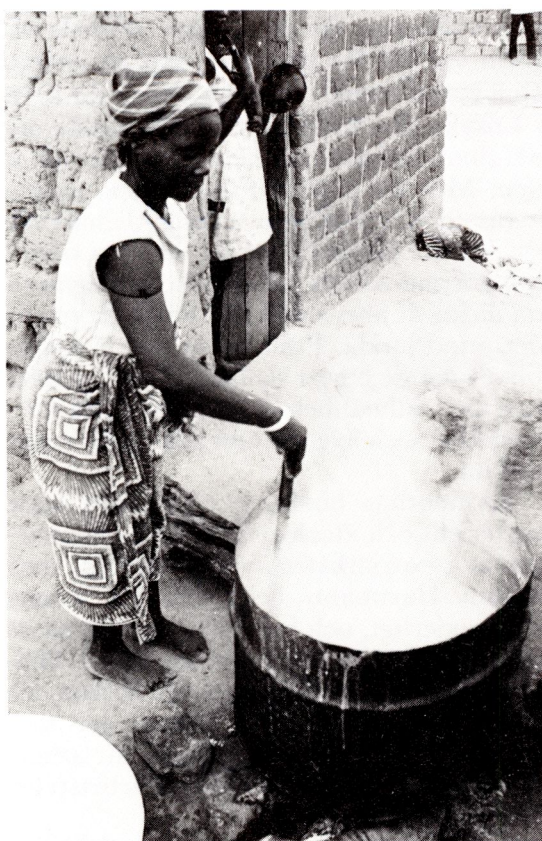
Denna försäljning är olaglig men tycks i kåkstäderna bedrivas utan ingripanden. I de planerade stadsdelarna är risken för ingripanden mot handeln större. Varorna är frukt och grönsaker, torkad småfisk eller

blir tillgänglig på marknaden köps den upp och sedan finns den inte förrän nästa leverans kommer om ett par veckor. Kvinnornas viktigaste förtjänster är baserade på att de köper upp varor och lagrar för att sedan sälja under perioder då de inte finns tillgängliga i affärerna. Denna handel vars förutsättningar är bristsamhället och fattigdomen gav i verkligheten ändå inga stora inkomster till kvinnorna (Hansen 1981). Hansen nämner också att en del kvinnor, men mest män, utvecklar denna typ av handel till att göra uppköpsresor till andra orter eller grannländerna. Med smuglingen är steget till illegalitet taget fullt ut.

Ölbrygging och prostitution

Ölbrygging har gamla traditioner i det zambiska samhället. Öl bryggdes rituellt till vissa arbetsuppgifter och fester. Ölbryggingen var illegal i städerna under kolonialtiden, men den kunde aldrig stoppas helt. Hela den lokala förvaltningen finansierades under kolonialtiden med överskottet från de stora kommunala ölhallarna som byggdes i afrikanernas bostadsområden. Dessa ölhallar stängdes efter självständigheten och brygging av öl blev en möjlig inkomstmöjlighet för många kvinnor som flyttade in i staden. Sedan dess har den industriella tillverkningen av öl, både vanligt flasköl och majsölet av traditionell typ, chibuko, byggts ut liksom ett stort antal barer och ölhallar. De fåtal fattiga män i kåkstäderna som lyckades och blev rika, det var barägarna. Samtidigt begänsades igen möjligheterna för kvinnorna att livnära sig på ölbrygging. Men fortfarande är det jämsides med marknadsförsäljning ett av de få sätten att klara försörjningen för en ensamstående kvinna, och det har fördelen att kunna utföras i hemmet så att barnen inte behöver lämnas. Kvinnorna brygger ölet i ett stort oljefat så att det är färdigt till arbetarnas avlöningsdag. Då möbleras deras bostad om med lådor och pallar utmed väggarna och förvandlas för en kväll till en krog.

Ibland kombineras ölbryggingen med

Ölbrygging inför avlöningsdagen. Foto Ann Schlyter.

larver, matolja, dvs viktiga basvaror. Endast i undantagsfall har kvinnorna själva producerat varorna. De köper inne i staden och det värde de tillför varan är, förutom transporten, förmånen att få köpa små mängder: en vitlöksklyfta eller några droppar matolja. Zambias konsumentvarumarknad kännetecknas av ständiga och långvariga 'shortages'. Så fort någon vara

prostitution, eller bordellverksamhet. En äldre kvinna som brygger öl vill att unga vackra kvinnor kommer för att locka kunder. Detta beskrivs redan i en studie från femtiotalet (Chansa 1955). Jag har inte underlag för att bedöma hur omfattande prostitutionen är. Man ser inte mycket av öppen gatuprostitution. Vanligare än att rent och opersonligt sälja sin kropp är att kvinnor under längre eller kortare tid har förhållanden, där de sexuella tjänsterna betalas med gåvor. Det är inte bara män ur de översta samhällsskikten som håller älskarinnor för regelbundna besök. Många kvinnor i den kåkstad där jag arbetade hade flera män som regelbundet besökte dem, och vars gåvor var deras enda inkomster. Andra kvinnor hade bara en man och räknade sig som en fullt anständig andrahustru, om dock utan formellt äktenskap. Helt klart är i alla fall att det inte bara är bland de utbildade yrkeskvinnorna som det är vanligt att använda sin sexualitet som ett medel i en överlevnadsstrategi.

Hushållsarbete och domesticering

När inte penninginkomsterna räcker gäller det i stället att minimera utgifterna. Detta gör kvinnorna i Lusaka genom att odla grönsaker till husbehov under regnperioden. Varje ledig markbit på flera kilometers avstånd från staden är uppodlad av stadsbefolkningen. Man bör inte uppfatta stadskvinnornas odlingar som någon kvarleva från bondesamhället. Undersökningar visar tvärtom att det är först de som blivit riktigt etablerade i staden som börjar odla (Bowa 1979, Schlyter & Schlyter 1980).

Odlingen är så vanlig att den kan sägas ingå i det socialt definierade hushållsarbetet. En definition på hushållsarbete kan vara att det är en produktion av bruksvärden för att tillhandahålla det fysiska behov av mat, sömn, rengöring och kläder som finns inom en grupp (Harris 1981). Vilka direkta sysslor som ingår i detta arbete kan variera med olika kulturer, kan förändras med teknik, hushållsstorlek och samhällsform.

Den bruksvärdesproduktion man kan

finna i Lusakas fattiga hushåll är ganska begränsad till livsmedelsframställning och matlagning. De flesta odlar och några få procent håller höns, men majsmjöl, bröd och mjölk köps. Någon textil tradition och kunskap finns inte. I missionsskolornas utbildning för flickor ingick syslöjd, men det tycks inte haft någon genomslagskraft eller spridning. Det är bara i undantagsfall man ser att kläder är lagade.

Till hushållsarbetet räknas också omsorgen om barnen. I bondesamhället var barnen välkomna för att de gav arbetskraft. Barn var till för att passa upp på vuxna. Den synen menar Schuster finns kvar även i Lusaka. En vuxen gör inte en syssla om det finns ett barn i närheten som kan utföra den. Men för pojkarna finns i den urbana hemmiljön inte många manligt definierade sysslor att sättas till, så de får vara barn i industrisamhällets bemärkelse och ägna sina dagar åt ansvarslös lek. För flickorna är det annorlunda. Från tre år får de hjälpa till att när de börjar skolan vid sex års ålder kan de i allmänhet klara av alla sysslor i hushållet, och även ta fullt ansvar för yngre syskon.

Kvinnornas bindning till barnen både materiellt och ideologiskt är en av hörnstenarna i patriarkatet även i Zambia, men liksom Hartmann behandlar jag denna styvmoderligt, och koncentrerar mig på de övriga delarna av kvinnornas arbete. Möjligheten att överlasta ansvar för syskon och hushållsarbete på sina döttrar ger flerbarnsmodern större möjligheter att arbeta utanför hemmet i varje fall om arbetstiden kan göras flexibel.

Från att ha ansvarat för sin del, som oftast också var den största delen av jordbruksproduktionen, domesticeras kvinnan i staden, en process som innebär att hon mer och mer hänvisas till hemmet och att hennes arbete där definieras som privat. Hushållsarbetet blev i Lusakas kåkstäder inte helt privatiserat till sin form. Folk byggde sina hus i grupper så att dörrarna vätte mot varandra. På den sopade ytan utanför husen utförs så gott som alla sysslor, hela tiden i kontakt med grannkvinnorna och under högljutt samtal.

Domesticeringen är kanske inte en ekonomisk nödvändighet för kapitalismen men det är den sociala form som kapitalismen överförs i. Jag har tidigare antytt hur kolonialmaktens agerande förutsatte kvinnans underordnande, och det finns otaliga rapporter om hur biståndsverksamhet fortsatt att initiera, påskynda och göra domesticeringsprocessen naturlig (Rodgers 1980). Ett exempel på detta är det stora bostadsprojekt som genomförts i Lusaka delvis med lån från Världsbanken. Lusakas fortsatta expansion är nu planerad. Folk får fortfarande bygga sina hus själva och kvaliteten är ungefär lika dålig som tidigare, men husen byggs på avstyckade tomter i raka rader med dörren vättande åt samma väderstreck. Härmed har en enkel planritning slagit sönder kvinnornas gemenskap, och tyvärr utan protester eftersom de flesta ser den strikta planformen som en nödvändig förutsättning för att så småningom kunna nå den eftertraktade standard de ser i bostadsområden byggda för högre inkomstgrupper.

Hur hushållsarbetet faktiskt går till har jag studerat i Lusaka för att förmedla ett kunskapsunderlag vid bostadsplanering, men i övrigt finns dessa aktiviteter inte ofta beskrivna eller ens omnämnda. Som så ofta påpekats betraktas hushållsarbetet som något privat som inte behöver problematiseras i forskning. Dessvärre märker man ofta att det som kvinnor gör nästan definitionsmässigt blir till 'hushållsarbete', medan det obetalda arbete som männen eventuellt utför utsätts för ingående analyser.

De fattiga i Lusaka bygger själva sina hus. Det är en bruksvärdesproduktion som mycket bra passar in på ovanstående definition av hushållsarbete, men som verkligen inte förbigåtts med tystnad. Sedan flera år har det pågått en ganska intensiv debatt som gäller den teoretiska förståelsen av självhjälpsbyggandet och de politiska implikationerna av denna. Självbyggeri ses som ett obetalt arbete som ger kapitalet möjlighet att sänka lönerna och frågan är om det därigenom skapar mervärde. I varje fall ökar det utsugningen och bör därigenom avvisas, hävdar exempelvis Burgess

och Harms (Ward 1982). Men i denna debatt har det inte funnits några kopplingar till den likartade argumentering som förts om hushållsarbetet och som Hartmann redovisar i sin artikel.

Familj och hushåll

I formell rättslig mening finns en dubbel familjelagstiftning. Frågor om äktenskap, skilsmässa och arv regleras antingen enligt lagen (i stort sett identisk med den brittiska) eller enligt sedvänja (Horm 1976). Många i staden ingår inte äktenskap enligt något av systemen. När dubbla lagsystem gäller finns en tendens till att den starkare kan välja den regel som passar honom. Kvinnor tenderar att bli helt rättslösa.

De sysslor som ingår i hushållsarbetet är faktiskt mer generella än vad definitionen av själva hushållet är. Begreppen familj och hushåll är inte alltid så lätt att överföra till andra kulturer. Antropologer har kritiserat begreppens användning i olika undersökningar och visat att man kan komma till helt fel slutsatser, om man utgår från kärnfamiljen och förutsätter att den är identisk med ett hushåll (Osmont 1980). Kärnfamiljen i Lusaka har utvecklats så tillvida, att en familj bor i ett hus, men familjen är ofta utökad med några nära släktingar och ofta är några av barnen för tillfället utplacerade hos andra släktingar. De afrikanska språken skiljer inte på syskon och kusiner och boendet är ofta mycket flexibelt. En vuxen zambier kan oftast inte på rak arm tala om vilka familjekombinationer han har bött i under sin uppväxt; det blir så många att det blir svårt att minnas. Det ekonomiska hushållet är åtminstone i krissituationen ett mycket töjbart begrepp. Det är en social plikt att ekonomiskt hjälpa den nära släkten. Endast de som verkligen nått samhällets höjder och har andra typer av goda kontakter vågar drar sig ur detta system av ömsesidig hjälp. Systemet rymmer många motsättningar. Det är rationellt såsom en socialförsäkring för människor med osäkra inkomster, men det innehåller en kollektiv anda som det individuella lönearbetet urholkar.

Hushållsarbetet görs utomhus i kontakt med grannkvinnorna. Foto Ann Schlyter.

Utvecklingen av kärnfamiljen hindrar dock inte att polygamin kan leva kvar. Mannen delar sin tid mellan två kärnfamiljer. Ibland lever familjerna nära varandra och har var sitt rum i ett hus. I de fallen samarbetar hustrurna i viss utsträckning under den första hustruns ledning. Men kvinnornas ovilja att underordna sig dessa, som de uppfattar gamla former, har lett till att de två hushållen ofta lever helt separat, till och med i olika stadsdelar. Trots många kvinnors uttalade ovilja mot att mannen tar flera hustrur, så tycks det inte vara en form som försvinner. Tvärtom verkar det som om många män tar sig fler hustrur i takt med att de etablerar sig bättre i staden och får råd.

Mer än vart femte hushåll var polygamt i en undersökning av hushåll, som bott mer än tio år i ett självbyggnadsområde utanför Lusaka (Hansen 1981), och detta är mycket mer än medeltalet för landet. Hartmann betonar den monogama kärnfamiljen som en hörnsten i den patriarkala kapitalismen. Man kan diskutera i vad mån

den är en nödvändig form, men även i Zambias städer har kärnfamiljen uppkommit som idelabild i och med det kapitalistiska produktionssättet och med den kristna religionens starka inflytande.

Men inget tyder på att idealbilden kommer att innebära en faktisk tillbakagång av de flexibla boendeformerna och polygamin. Dessutom ökar andelen både formellt och faktiskt ensamstående kvinnor. Man kan spekulera i om det är en utveckling mot en kvinnocentrerad familjebildning, såsom den beskrivits i andra fattiga länder, främst i Latinamerika. Kvinnorna står för kontinuiteten i familjen, medan männen kommer och går och avlöser varandra. Med ansvaret för barnens försörjning har inte kvinnan råd att försörja en arbetslös man också.

Äktenskap har i Zambia aldrig kännetecknats av någon större stabilitet, men trots det uppfattar kvinnorna i staden situationen med kvinnocentrerade familjer varken naturligt eller önskvärt. Med de mycket dåliga inkomstmöjligheter som

finns vill de ha en mans bidrag till försörjningen. Med mycket små möjligheter att faktiskt själva påverka sin situation har det utvecklats en mycket omfattande handel med mediciner, som skall ha den verkan att kvinnan får behålla, alternativt finna, en man (Keller 1978).

Familjelön

När den brittiska kolonialadministrationen satsade på en stabilisering av arbetskraften talades om behovet av familjelön och pensioner. Men endast yrkeskunniga arbetare i Zambia har någonsin fått en lön, som det går att försörja en stor familj på. Många har dålig anställningstrygghet, tillfällighetsarbete och osäkra inkomster inom den sk informella sektorn vilket gör att varje hushåll försöker att försäkra sig om flera olika inkomstkällor.

Hartmann säger att kvinnornas ekonomiska beroende är en viktig hörnsten i det nuvarande patriarkatet och hon beskriver utvecklingen mot familjelöner. Det manligt dominerade facket fruktade konkurrensen. Detta hade kunnat lösas genom att organisera kvinnorna, men det hade inte löst männens behov av marktjänst, alltså arbetade de i stället för en skyddslagstiftning, som utestängde kvinnorna och som gav dem själva familjelöner. Männen blev på så sätt de ekonomiskt mäktiga i förhållandet kvinna – man. Det blev viktigt för mannens självkänsla att han skulle kunna försörja en familj. Christine Obbo finner också en idealbild hos männen i Uganda att vara försörjaren. Hon fann en rädsla bland männen, att om kvinnan tjänar pengar, så kan de inte upprätthålla kontrollen över henne. Å andra sidan hade de flesta fattiga männen så osäkra inkomster att de insåg fördelarna med att ha en kvinna med inkomster.

I Zambia mötte jag aldrig uppfattningen att mannens lön skulle vara till hela familjen. Kanske kan man härleda detta till migrantarbetaren som arbetade för att uppnå ett visst mål, spara en viss summa för att kunna köpa något. Om han hade något med sig hem till sin eller sina hustrur,

så var det presenter, något som kom utöver livets nödtorft. Detta har möjligtvis blivit en tradition som följt med in i staden.

Sederna i det zambiska jordbrukssamhället varierar med de olika folkgrupperna, men det vanliga bland de största folkgrupperna var att kvinnorna hade en viss ekonomisk självständighet i förhållande till sin man. Jordbruket var uppdelat i manliga och kvinnliga arbetsuppgifter och grödor. Om kvinnorna lyckades få en skörd som var större än familjens behov, hade de rätt att sälja av överskottet, och pengarna var deras privata egendom. På samma sätt var mannens inkomster hans privata. Införandet av avsalugrödor och en marknad för jordbruksprodukter kom att stärka mannens ställning genom att dessa grödor, exempelvis majs, definierades som manliga. Det finns många vittnesmål om hur inlemmandet i marknadsekonomin genom biståndsprojekt eller andra projekt har förstärkt mannens ställning gentemot kvinnan (Hedlund 1982). Men det jag vill få fram här är bara en bakgrund till det faktum, att inkomsterna betraktas såsom antingen mannens eller kvinnans. Det har av många tolkats som en kvinnlig styrkeposition, att betraktas som ekonomiskt myndig och ha rätt till de pengar man tjänar, men det blir till kvinnans nackdel när hon kommer som arbetarhustru till staden. Där är mannens inkomst hans och kvinnans inkomst hennes. Det är bara det att det är svårt för kvinnorna att alls få några inkomster i staden.

Det har inte utbildats någon socialt accepterad vana att mannen skall ge en huvuddel av lönen till sin hustru. Tvärtom visar alla undersökningar att industriarbetarkvinnorna får mycket små och oregelbundna bidrag till hushållet. Det är inte ovanligt att två tredjedelar av mannens lön går till hans egen konsumtion.

När jag 1977 frågade kvinnor i en kåstad om deras och familjens inkomster, berättade de att deras män kom med en säck majs mjöl när den gamla var slut och att de förväntade sig att han skulle visa sin uppskattning genom att ge henne ett kjoltyg om året. I övrigt fick de be om pengar till

speciella saker. Hansen (1980) fann i en annan stadsdel att många kvinnor fick pengar regelbundet, om dock en liten andel av mannens inkomst, och att de bar ansvaret för att spara så att pengarna räckte till majsmjöl när det gamla var slut. Få kvinnor visste vad deras män tjänade, och ingen ansåg sig ha rätt att veta det. Kvinnorna hemlighöll själva sina inkomster för männen, rädda att även de små bidragen till hushållet skulle dras in.

Underordnande och frigörelse

Jag har i denna artikel beskrivit de zambiska kvinnornas arbete och utvecklingen av nya patriarkala former i städerna. Samtidigt som kvinnornas ekonomiska underordning konsolideras utvecklas formerna för hennes underordnande i övrigt offentligt liv. I Zambia organiserar partiet UNIP befolkningen. Det finns en 'main body' samt 'womens brigade' och 'youth brigade'. Även aktiva partifunktionärer trodde att 'the main body' hette 'the men body'. Kvinnorna uteslöts ur partiorganisationen och hänvisades till kvinnobrigadens arbete, som inte sysslade med några politiska frågor utanför snävt definierade kvinnofrågor. Partiets officiella ideologi 'humanismen' finns väl utvecklad i flera handböcker, men vid läsningen av dem skulle man kunna få uppfattningen, att mänskligheten var enkönad. Betty Kaunda, gift med presidenten och grundaren av humanismen som ideologi, utvecklade 1970 sin syn på kvinnofrågan. Hon försäkrade:

- att zambiska kvinnor respekterade sin man eller sin fader som den vise ledaren av familjen
- att de inte ämnade ändra traditionen
- att de inte tänkte slarva med sitt hemarbete
- att de inte tänkte ifrågasätta auktoritet och makt
- att de slog vakt om hemlivets lycka och om moralen i samhället (Kaunda 1970).

Med denna deklaration ville fru Kaunda lugna alla män som blivit oroade av att det ordnades en konferens om kvinnans rättigheter. Verkligheten ser för många annorlun-

da ut än den offentliga moralen. Utvecklingen mot kärnfamiljer där kvinnorna står för styrkan och kontinuiteten och där mannens roll inte alls är så självklar tycks ha påbörjats.

Engels såg kvinnans lönearbete som nyckeln till hennes frigörelse. Hartmann pekar på att de tidiga marxisterna aldrig uppmärksammade skillnaden i kvinnors och mäns erfarenheter och därför aldrig insåg männens intresse av kvinnans fortsatta underordning. Ekonomiskt oberoende är en bra startpunkt för frigörelse, men den korta berättelsen om den zambiska yrkeskvinnan visar att det inte räcker i Zambia, lika lite som här. Inför en hotande frigörelse och konkurrens sätter manssamhället in en serie förtryckaråtgärder. Inte alltid medvetet, men ofta effektivt. Ett av de vanligaste sätten är att kringskära kvinnornas rörelsefrihet (Moser och Young 1981). I den afrikanska traditionen har inte kvinnorna kunnat röra sig friare än i exempelvis islamsk eller katolsk tradition. Jag har nämnt hur de utbildade kvinnorna i Lusaka uppfattas och bemöts som prostituerade om de rör sig utan manligt sällskap inom sin klassoffentlighet. De fattiga kvinnorna i Lusaka var rädda för att gå ut ensamma efter mörkrets inbrott, då det förekom kvinnomord som tycktes ha rituell innebörd eftersom hjärta och andra organ var avlägsnade. Jag vet inte om det alls var sant eller i vilken omfattning det kunde förekomma, men jag vet att många av de kvinnor jag talade med var rädda. Den ökande brottsligheten i Lusaka drabbade också kvinnorna mer indirekt, genom att de inte vågade lämna sin bostad utan uppsikt. Husen i kåkstäderna är lätta att bryta sig in i, och någon måste vakta huset om de fattiga tillhörigheterna skall finnas kvar när ägaren kommer tillbaka. I en undersökning om varför inte kvinnor kom till offentliga möten som handlade om hur deras stadsdel skulle rustas upp, svarar de flesta att de hade barn att se efter, men det näst vanligaste skälet var att de måste vakta huset (Rakodi 1981).

En annan begränsning av Engels förhoppningar är det faktum att lönearbetet inte sprider sig i den omfattning han trott.

Det kapitalistiska produktionssättet dominerar idag i hela världen, men under sig skapar det ständigt nya produktionsformer. Även idag utförs det mesta av allt arbete i världen utanför formerna för lönearbete. Det är kvinnor och bönder, hantverkare och 'egenföretagare' eller 'självanställda'. Det är fråga om bruksvärdesproduktion men också en enkel varuproduktion och olika former av betingarbete direkt knutet till en kapitalistisk produktion. Bromley och Gerry (1979) menar sig finna en tendens till att en allt större del av världens arbetarklass destabiliseras.

Det är alltså inte bara kvinnor som är utestängda från lönearbetet utan också män. Kvinnorna kämpar för ekonomiskt oberoende utanför lönearbetet inom den så kallade informella sektorn. Men här utvecklas också en mycket hård könssegregering och kvinnorna hänvisas till sysselsättningar som ger mycket dåligt ekonomiskt utbyte. Att denna situation inte är speciell för Zambia visar många studier, bland andra de som sammanställts av Young och Moser (1981).

Från att tidigare ha fallit utanför alla analyser och allt intresse har den informella sektorn under sjuttioalet varit föremål för mycket debatt. När andra utvecklingsstrategier misslyckades satte internationella organisationer sitt hopp till att utveckla den informella sektorn. Men med detta avsågs att utveckla en arbetsintensiv och lågproduktiv sektor till en småkapitalistisk som skulle möjliggöra en ackumulation av kapital. Stödåtgärder i form av lån eller tomtupplåtelser gavs då till framstående yrkesutövare, nästan alltid manliga sådana, som sedan i sin tur kunde konkurrera ut de övriga, däribland kvinnorna. I Zambia har detta varit märkbart inom detaljhandeln.

Det ser inte ut som om det skulle vara lätt för kvinnorna att finna en nyckel till frigörelse i andra ekonomiska aktiviteter än lönearbetet heller. Den aktiva och medvetna kampen för ekonomiskt oberoende som jag själv ofta mött bland kåkstädernas kvinnor och som också finns som en tradition i jordbrukssamhället är dock den grund som de zambiska kvinnornas kamp för frigörelse

kommer att stå på. Men den ekonomiska situationen i Afrikas länder pekar inte mot någon ljus nära framtid. I massarbetslöshetens samhälle är alla förlorare, men kvinnorna förlorar mest.

LITTERATUR

- Bowa Mulenga et al, *Gardening in the City*, University of Zambia, Lusaka 1979.
- Bromley Ray & Gerry Chris, *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, John Wiley & Sons, Chichester 1979.
- Chansa Domenico, *The Drinking Habits of the Africans in Lusaka, Northern Rhodesia, 1st–30th April, 1955*, Rhodes-Livingstone Institute, Lusaka 1955.
- Hansen Karen Tranberg, 'Married Women and Work: Explorations from an Urban Case Study', *African Social Research* (20) 1975: 777–799.
- Hansen Karen Tranberg, *When Sex Becomes a Critical Variable: Married Women and Extradomestic Work in Lusaka, Zambia*, University of Minnesota, Minneapolis, 1979.
- Hansen Karen Tranberg, *Mtendere Township: Then and Now*, University of Minnesota, Minneapolis, 1981.
- Harris Olivia, 'Households as Natural Units', i Young Kate & Wolkowitz Carol & McCullagh Roslyn, *Of Marriage and the Market. Women's Subordination in International Perspective*, CSE Books, London 1981.
- Hartmann Heidi, *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union*, i Sargent Lydia, *Women and Revolution. A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, Pluto Press, London 1981.
- Hedlund Hans, 'Landsbygdsförändring och könsroller', *Ymer* '82. *Antropologisk forskning*, 1982:83–93.
- Heisler Helmuth, 'The Creation of a Stabilized Urban Society. A Turning Point in the Development of Northern Rhodesia/Zambia', *African Affairs*, 1970:125–145.
- Hopper Wim H M L, *Out-of-School Youth and the Urban Labour Market. A Case Study of Selected Lusaka Industries*, Institute for African Studies, (Urban Community Reports, No 6), University of Zambia, 1981.
- Horn Gunnel, *Kvinna i Zambia*, SIDA, Stockholm, 1976.
- Kaunda Betty, *Address to the Opening of the Consultation on Women's Rights in Zambia*, Mindolo Ecumenical Foundation, 1970.
- Keller Bonnie, 'Marriage and Medicine: Women's Search for Love and Luck', *African Social Research* (26) Dec 1978:489–505.
- Moser Caroline & Young Kate, 'Women and the Working Poor', *IDS-Bulletin*, 12(3)1981:54–62.
- Ngugi wa Thiong'o, *Djävulen på korset*, Corona, Malmö 1982.

- Obbo Christine, *African Women. Their Struggle for Economic Independence*, Zed Press, London 1980.
- Osmont Annick, 'Stratégies familiales, stratégies résidentielles en milieu urbain', *Villes Africaines au Microscope*, Numéro spécial 81-83/XXI/1-3.
- Rakodi Carole, 'Participation in Squatter Upgrading in Lusaka Zambia', i Rakodi Carole & Schlyter Ann. *Upgrading in Lusaka. Participation and Physical Changes*, BFR, Stockholm 1981.
- Rogers Barbara, *The Domestication of Women Discrimination in Developing Societies*, Tavistock Publications, London, New York 1980.
- Schlyter Ann & Schlyter Thomas, George - *The Development of a Squatter Settlement in Lusaka, Zambia*, The Swedish Council for Building Research, Stockholm 1980.
- Schuster Ilsa M Glazer, *Lusaka's Young Women: Adaptation to Change*, University of Sussex, Brighton 1976.
- Simons H Jack, 'Zambia's Urban Situation', i Simons et al, *Slums or Self-Reliance? Urban Growth in Zambia*, Institute for African Studies, Lusaka 1976.
- Todd Dave M & Mulenga, Alfred & Mupimpila Chris, *Marketeers and Urban Growth. A Study of Five Lusaka Markets in 1978*, (Urban Community Reports), Institute for African Studies, Lusaka 1978.
- Ward Peter, *Self Help Housing. Critique*, Mansell Publishing Limited, London 1982.
- Young Kate & Moser Caroline (red), 'Women and the Informal Sector', *IDS-Bulletin*, 12 (3) 1981.
- Zambia Central Statistical Office, *1969 Census of Population and Housing. A Final Report*, Lusaka.

SUMMARY

Women's life and work in Lusaka's shanty towns.

Patriarchy can be seen as a system of hierarchical social relations, which has a material base in men's control over women's labour power. This is a definition proposed by Heidi Hartmann and as corner-stones of patriarchy she points to the sexual division of labour, the family wage, monogamous nuclear families and women's responsibility for childrearing. This article describes the work of women in Lusaka, Zambia and shows that the corner-stones of patriarchy can be quite different in countries where capitalism is less advanced.

The article is partly based on experiences gained from work with a housing study in one of the shanty towns of Lusaka. The study included observations of women's domestic work and talks about their living conditions. This article is also based on studies carried out by other researchers in Zambia or neighbouring countries.

At the beginning of this century, men in Zambia were recruited for work in the mines. Women,

however, remained in subsistence peasantry, carrying the heavy burden of production and reproduction. Capitalism was transferred to Zambia in a colonial form which was extremely patriarchal. Women were not welcome in the towns and no wage labour was open to them. The new institutions were all male: the army, police, trade unions and the colonial authorities.

In spite of restrictions, the number of women in the towns increased. After Independence in 1964, the towns grew rapidly. Formal equality for women did not mean access to wage labour. Only through education, had women a chance. The educated women in wage labour earn a relatively high income and have succeeded in not being economically dependent on a man. But their lives are filled with contradictions and many of them find themselves in a male-dominated society which force them into a 'no-win' situation.

The uneducated mass of women have to find an income in the so-called informal sector. The productive and profitable branches within this sector, though, are totally dominated by men. Vegetable marketing, beer brewing or prostitution are the alternatives for women. Cultivation of vegetables is carried out as a contribution to subsistence by women in towns as part of their domestic work.

A development towards nuclear families is occurring, but the household is a much more flexible social unit than the family. The nuclear family is often extended by one or a couple of relatives, and the children of the family are often sent to other relatives. Polygamy is not disappearing in urban areas. Many men share their time between two nuclear families and have several more or less permanent relations.

The number of female headed households are increasing. A development towards a more matrifocal Zambian family system might be predicted, as women are often responsible for families and their continuity. This development, though, is neither seen as natural nor desirable by Zambian women.

The subordination of women in economic life is developing alongside her subordination in political life and her freedom to move in public life is also circumscribed. The economic situation of the country will not make it easier for women in the future either.

Ann Schlyter
Statens institut för byggnadsforskning
Tunavägen 35
223 63 Lund, Sweden